

نحوه دسته‌بندی مجوزهای جایگزینی تیمم از وضو در آثار فقها

علیرضا شهامت^۱

بسم الله الرحمن الرحيم

چکیده:

در این مقاله تلاش شده است تا در موضوع مجوز های جایگزینی تیمم از وضو، با جمع آوری نظرات چندی از فقهای شاخص متقدم و معاصر و مقایسه ی آنها با هم، تفاوت دیدگاه ها نسبت به مسأله و تفاوت نوع نگاه شان در دسته بندی عناوین جایگزینی تیمم از وضومشخص شود؛ و از این رهگذر آراء این فقها برای سهولت دسترسی در این مسأله جمع آوری شده است و با مقایسه ی دسته بندی عذر ها توسط فقها کارآمد ترین و صحیح ترین شیوه ی دسته بندی عناوین فقهی با استفاده از این مصداق خاص شناسایی شده است.

مقدمه:

با بررسی روند رشد علم فقه در پاسخ به مسائل فقهی در بستر تاریخ، از سرآغاز فقه روایی متکی بر نقل احادیث تا سرانجام فقه تفریعی قائم بر استنباط، می یابیم که نگاه فقها به عناوین فقهی رفته رفته از نقل مصادیق پراکنده ی مطرح شده در احادیث اهل بیت (علیهم السلام) و آیات قرآن خارج شده و برای فهم عمیق و چابکی در دسته بندی و پاسخ دقیق به مسائل، به سمت جمع مصادیق متعدد ذیل عناوین کلی میل پیدا کرده است.

حقیقتی که با بررسی تاریخی کتب فقها، در همه ی ابواب فقه قابل رؤیت است و این تحقیق در صدد آن است که این تکامل و تغییر را در بستر مسأله ی «مجوز های جایگزینی تیمم از وضو» به تصویر بکشد. این تحقیق با بررسی یک مسأله ی فرعی در کتاب الطهارة در ابتدا به دنبال جمع آوری ادله ی قرآنی و روایی ناظر به این مسأله است در حالیکه سابق بر این بر اساس تقسیم بندی رایج کتب روایی و کتب آیات الأحکام این دسته از ادله در باب کتاب الطهارة ذیل عنوان تیمم مطرح شده اند؛ در ادامه به بررسی نظر فقها در این زمینه خواهیم پرداخت، در حالیکه در موضوع خاص مجوز های جایگزینی تیمم از وضو سابق بر این اثری تولید نشده است. و در نهایت با گذر از این مصادیق به دنبال نشان دادن تفاوت نگاه فقها در دسته بندی عناوین هستیم؛ مسأله ای که هرچند در آثار مرتبط با تفاوت فقه روایی و فقه تفریعی، به آن اشاراتی شده است اما نگارنده اثری که بصورت مستقل به سیر تطور نگاه فقها به عناوین فقهی پرداخته باشد نیافت. در انتها نیز با گرتنه برداری از تمام این دسته بندی ها تقسیم بندی ای که به زعم خود جامع دقت های تمام فقها هست ارائه میشود.

کلید واژه:

تیمم-وضو-عنوان-ضرر-ترس-حرج

۱. عناوین مجوز جایگزینی وضو از تیمم در ادله ی قرآنی و روایی

در بین کتب فقها برای مجوز های جایگزینی تیمم از وضو، موارد متعددی مطرح شده است که بیشتر از آنها از مصادیقی هستند که صراحتاً در ادله ی قرآنی و روایی آمده اند و بعضی دیگر هم مصادیقی بوده اند که توسط فقها، ملحق به آنها شده اند. لذا ابتدا انواع ادله را به تفکیک موضوع بیان میکنیم سپس مصادیق برداشت شده از هر یک توسط فقها را معرفی خواهیم کرد.

۱. ادله ی مجوز جایگزینی تیمم از وضو هنگام نیافتن آب

در این دسته از ادله بیان شده است که اگر مکلف هنگام وضو آبی نیافت باید برای یافتن آب تلاش کند تا زمانی که بترسد وقت ادای تکلیف فوت شود^۲ در آن لحظه میتواند بجای وضو تیمم کند و ادله در این مسأله تفاوتی در علت نیافتن آب و یا حدث عارض شده ذکر نکرده اند.^۳

*فقها در طول تاریخ «نبود آب کافی» را ملحق به «نبود آب» دانسته اند.

۲. ادله ی مجوز جایگزینی تیمم از وضو هنگام ترس از دشمن، درنده و دزد در راه رسیدن به آب

در این دسته از ادله بیان شده است که اگر مکلف آب نداشت ولی میتواند کسب کند و همچنین از به خطر افتادن توسط دزد یا درنده ترس داشت، میتواند بجای وضو تیمم کند.^۴

۲ أَخْبَرَنِي الشَّيْخُ الرَّحْمَةُ اللَّهُ عَنْ أَبِي الْقَاسِمِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَعْقُوبَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ ابْنِ أَذِينَةَ عَنْ زُرَّارَةَ عَنْ أَحَدِهِمَا قَالَ: إِذَا لَمْ يَجِدِ الْمُسَافِرُ الْآبَ فَلْيَطْلُبْ مَا دَامَ فِي الْوَقْتِ فَإِذَا خَافَ أَنْ يَفُوتَهُ الْوَقْتُ فَلْيَتَيْمَّمْ وَ لْيُصَلِّ فِي آخِرِ الْوَقْتِ فَإِذَا وَجَدَ الْآبَ فَلَا قَضَاءَ عَلَيْهِ وَ لِيَتَوَضَّأَ لِمَا يَسْتَقْبِلُ. (التهذيب ۱- ۱۹۲- ۵۵۵ و فی ۲۰۳- ۵۸۹، والاستبصار ۱- ۵۴۸- ۵۷۴ و فی ۱۶۵- ۵۷۴)

۳ «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا جُنْبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّى تَغْتَسِلُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا آبَ فَتَيْمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوْهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا غَفُورًا» (۴۳ نساء) و «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوْهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ وَإِنْ كُنْتُمْ جُنْبًا فَاطْفِئُوا أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا آبَ فَتَيْمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوْهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَ لِيُنِمْ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ» (۶ مائده)

۴ «مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ عَنْ عِدَّةٍ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ دَاوُدَ الرَّقِّيِّ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَ أَكُونُ فِي السَّفَرِ فَتَحْضُرُ الصَّلَاةَ وَ لَيْسَ مَعِيَ آبٌ وَ يَقَالُ إِنَّ الْآبَ قَرِيبٌ مِنَّا أَ فَاطْلُبُ الْآبَ وَ أَنَا فِي وَقْتٍ يَمِينًا وَ شِمَالًا قَالَ لَا تَطْلُبُ الْآبَ وَ لَكِنْ تَيْمَّمْ فَإِنِّي أَخَافُ عَلَيْكَ التَّخَلُّفَ عَنْ أَصْحَابِكَ فَتُضِلُّ وَ يَأْكُلُكَ السَّبْعُ» (- الكافي ۳- ۶۴- ۶، و رواه الشيخ فی التهذيب ۱- ۱۸۵- ۵۳۶) و «وَعَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ مُعَلَّى بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْوَشَّاءِ عَنْ حَمَادِ بْنِ عُثْمَانَ عَنْ يَعْقُوبَ بْنِ سَالِمٍ

در این زمینه در کنار عناوین «ترس از درنده» و «ترس از دزد»، شیخ طوسی^۵، شیخ مفید^۶، «ترس از دشمن» را هم مطرح کرده اند.

شیخ مفید علاوه بر مطرح کردن «ترس از دشمن»، هرچیزی که باعث ترس انسان بر جان خودش بشود را با عبارت «و ما أشبه» به مصادیق «ترس بر نفس» اضافه کرده است.^۷

همچنین از سیاق کلام شیخ طوسی نیز انحصار موارد «ترس» بعنوان مجوز در دزد و درنده و دشمن نمیشود.^۸

۳. ادله ی مجوز جایگزینی تیمم از وضو هنگامی که برای کسب آب نیاز به وسیله ای باشد (چه متعارف چه غیر متعارف) و آنرا نداشته باشیم.

در این دسته از ادله اگر مثلاً نزد چاه آبی باشیم که دارای آب است ولی هیچ وسیله ای برای استخراج آب نداریم نیازی به دخول به چاه نداریم و میتوانیم تیمم کنیم.^۹

*البته علت این جواز میتواند «ترس از نفس» یا «عدم افساد آب چاه» باشد.^{۱۰}

۴. ادله ی مجوز جایگزینی تیمم از وضو هنگامی که انسان به آبی دسترسی داشته باشد که استفاده از آن مستلزم نقض حقوق مردم باشد.

با توجه به شمول ادله ی تأکید بر ضرورت حفظ حقوق مردم و اشاره ی مصداقی به این اصل در

قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَنِ رَجُلٍ لَا يَكُونُ مَعَهُ آبٌ وَالْأَبُّ عَنْ يَمِينِ الطَّرِيقِ وَ يَسَارِهِ غُلُوتَيْنِ أَوْ نَحْوَ ذَلِكَ قَالَ لَا أَمْرُهُ أَنْ يُعْرَرَ بِنَفْسِهِ فَيُعْرِضَ لَهُ لِحْصٍ أَوْ سَبْعٍ. (الكافي ۳- ۶۵- ۸)

۵ محمد ابن حسن طوسی-المبسوط-۱-۳۰

۶ محمد ابن محمد-المقنعة-۱-۸۵

۷ همان

۸ همان

۹ «مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ الْحُسَيْنِ بِإِسْنَادِهِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَلِيٍّ الْحَلَبِيِّ أَنَّهُ سَأَلَ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَنِ الرَّجُلِ يَمُرُّ بِالرَّيْثَةِ [۲]- وَ لَيْسَ مَعَهُ دَلْوٌ قَالَ لَيْسَ عَلَيْهِ أَنْ يَدْخُلَ الرَّيْثَةَ لِأَنَّ رَبَّ الْأَبِّ هُوَ رَبُّ الْأَرْضِ [۳] فَلْيَتَيْمَّمْ» (الفقيه ۱- ۱۰۵- ۲۱۴) و «مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بِإِسْنَادِهِ عَنْ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ يَحْيَى عَنْ مَنْصُورِ بْنِ حَازِمٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي يَغْفُورٍ وَ عُنْبَسَةَ بْنِ مُصْعَبٍ جَمِيعاً عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: إِذَا أَتَيْتَ الْبُئْرَ وَ أَنْتَ جُنْبٌ فَلَمْ تَجِدْ دَلْواً وَ لَا شَيْئاً تَعْرِفُ بِهِ فَتَيْمَّمْ بِالصَّعِيدِ فَإِنَّ رَبَّ الْأَبِّ رَبُّ الصَّعِيدِ وَ لَا تَقْعُ فِي الْبُئْرِ وَ لَا تُفْسِدْ عَلَى الْقَوْمِ أَبْهَمُ.» (التهذيب ۱- ۱۸۵- ۵۳۵)

۱۰ با توجه به سند دوم چه بسا حکمت یا علت این تجویز این بوده است که با دخول مکلف به چاه احتمال افساد آب چاه وجود دارد لذا در تراحم بین رعایت حق مردم و انجام حکم اختیاری وضو باید حق مردم را رعایت کرد و به حکم اضطراری عمل نمود. (این نظر صرفاً یک احتمال است و برای آن قائلی یافت نشده است).

بسیاری از روایات اگر استفاده از آب مستلزم نقض حقوق مردم باشد و مکلف نتواند آبی بیابد که با استفاده از آن حقوق مردم نقض نشود، باید تیمم کند.^{۱۱}

۵. ادله‌ی مجوز جایگزینی تیمم از وضو هنگامی که انسان در مکان شلوغی باشد و ازدحام و شلوغی مانع رسیدن شخص به آب باشد.
در این دسته از ادله اگر شخصی بعنوان مثال در روز جمعه به دلیل ازدحام مسجد نتواند از مسجد خارج بشود باید تیمم کند و با بقیه نماز بگذارد.^{۱۲}

۶. ادله‌ی مجوز جایگزینی تیمم از وضو هنگامی که شخص به آب ناپاک دسترسی دارد یا اینکه میداند مقداری از آبی که همراه اوست نجس است و نمیداند کدام یک، آب نجس است (علم اجمالی نسبت به آب نجس)

در این دسته از ادله بین حکم آب ناپاکی که انسان به صورت علم اجمالی به آن علم دارد و آب نداشتن تفاوتی بیان نشده است و وظیفه‌ی انسان در هر دو انجام تیمم است.^{۱۳}
* واضح است که هنگامی که آب نجس غیر معین و مقرون به علم اجمالی، در حکم نداشتن آب است، داشتن آب نجس معین به طریق اولی مشمول این حکم خواهد بود.

۷. ادله‌ی مجوز جایگزینی تیمم از وضو هنگامی که مکلف به سبب مریضی ای که دارد از استعمال آب ضرر ببیند.

^{۱۱} «مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بِإِسْنَادِهِ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ يَحْيَى عَنْ مُنْصُورِ بْنِ حَازِمٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي يَعْقُورٍ وَ عُبَيْدَةَ بْنِ مُصْعَبٍ جَمِيعًا عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: إِذَا أَتَيْتَ الْبُئْرَ وَأَنْتَ جُنْبٌ فَلَمْ تَجِدْ دَلْوًا وَلَا شَيْئًا تَغْرِفُ بِهِ فَتَيَمِّمُ بِالصَّعِيدِ فَإِنَّ رَبَّ الْأَبِ رَبُّ الصَّعِيدِ وَلَا تَقَعُ فِي الْبُئْرِ وَلَا تُفْسِدُ عَلَى الْقَوْمِ آبَهُمْ.» (التهذيب ۱- ۱۸۵- ۵۳۵)
* در این روایت عبارت «ولا تُفسد على القوم آبهم» میتواند ناظر به علت این حکم باشد و در اینصورت بر اساس این روایت هر چیزی که تضییع حقوق مردم بشود باعث تغییر وظیفه از وضو گرفتن به تیمم کردن بشود.

^{۱۲} مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ مَحْبُوبٍ عَنِ الْعَبَّاسِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ بُكَيْرٍ عَنِ السَّكُونِيِّ عَنْ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَلِيٍّ ع أَنَّهُ سُئِلَ عَنْ رَجُلٍ يَكُونُ فِي وَسْطِ الزَّحَامِ - يَوْمَ الْجُمُعَةِ أَوْ يَوْمَ عَرَفَةَ لَا يَسْتَطِيعُ الْخُرُوجَ مِنَ الْمَسْجِدِ مِنَ كَثَرَةِ النَّاسِ قَالَ يَتَيَمَّمُ وَيُصَلِّي مَعَهُمْ وَ يُعِيدُ إِذَا انْصَرَفَ. (تهذيب الأحكام- ۱- ۱۸۵)

^{۱۳} سَمَاعَةُ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع فِي رَجُلٍ مَعَهُ إِنَاءٌ وَقَعَ فِي أَحَدِهِمَا قَذَرٌ وَلَا يَدْرِي أَيُّهُمَا هُوَ وَلَا لَيْسَ يَقْدِرُ عَلَى آبٍ غَيْرِهِمَا قَالَ يُهَرِّقُهُمَا وَيَتَيَمَّمُ. (وسائل الشيعة- ۱- ۱۶۹)

در این دسته از ادله اگر شخصی مریضی ای داشته باشد که بخاطر آن استفاده از آب برایش ضرر داشته باشد میتواند بجای وضو تیمم کند.^{۱۴}

*البته دو مرضی که در روایات یاد شده است «جدوی»^{۱۵} و «کسر» است، اما آنچه واضح است این است که این مصادیق بنا بر سوال مکلفین ذکر شده است و خصوصیت و انحصاری در این موارد وجود ندارد.

۸. ادله ی مجوز جایگزینی تیمم از وضو هنگامی که به سبب عاملی ترس «تلف» و «هلاکت» وجود داشته باشد.

بر اساس این دسته از ادله اگر شخصی بتواند برای وضو آب تهیه کند ولی از به خطر افتادن جان خود بترسد، میتواند بجای وضو تیمم بجا بیاورد.^{۱۶}

*به نظر میرسد که آنچیزی که در این روایت حاکمیت دارد عنوان «ترس بر نفس» هست، لذا میتوان این حکم را به شرایطی که عوامل دیگری باعث ترس انسان بر نفس میشود هم سرایت داد.

۹. ادله ی مجوز جایگزینی تیمم از وضو هنگام یافتن آب جامد (یخ)

^{۱۴} «أَخْبَرَنِي الشَّيْخُ أَيَّدَهُ اللَّهُ تَعَالَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ سَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِي نَصْرِ عَنْ دَاوُدَ بْنِ سِرْحَانَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع فِي الرَّجُلِ تُصِيبُهُ الْجَنَابَةُ وَ بِهِ جُرُوحٌ أَوْ قُرُوحٌ أَوْ يَخَافُ عَلَى نَفْسِهِ مِنَ الْبَرْدِ فَقَالَ لَا يَغْتَسِلُ وَ يَتِمِّمُ» (تهذيب الأحكام- ۱- ۱۸۵) و «عَلَى بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِهِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ قَالَ: يَتِمِّمُ الْمَجْدُورُ وَ الْكَسِيرُ بِالْتَّرَابِ إِذَا أَصَابَتْهُ الْجَنَابَةُ» (الكافي- ج ۳- ۶۸) و «عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَحْمَدَ رَفَعَهُ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنْ مَجْدُورٍ أَصَابَتْهُ جَنَابَةٌ قَالَ إِنْ كَانَ أَجْنَبَ هُوَ فَلْيَغْتَسِلْ وَ إِنْ كَانَ اِحْتَلَمَ فَلْيَتِمِّمَ» (همان)

^{۱۵} و هو مرض يسبب بثورا حمرا بيض الرءوس تنتشر في البدن و تنقيح سريعا و هو شديد العدوى (كافي- ۱- ۶۸ پاورقی)

^{۱۶} «مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بِإِسْنَادِهِ عَنْ سَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ وَ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى وَ مُوسَى بْنِ عُمَرَ بْنِ يَزِيدَ جَمِيعاً عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِي نَصْرِ عَنْ الرُّضَاعِ فِي الرَّجُلِ تُصِيبُهُ الْجَنَابَةُ وَ بِهِ قُرُوحٌ أَوْ جُرُوحٌ أَوْ يَكُونُ يَخَافُ عَلَى نَفْسِهِ الْبَرْدُ فَقَالَ: لَا يَغْتَسِلُ يَتِمِّمُ» (- تهذيب ۱- ۱۹۶- ۵۶۶) و «مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ بِشِيرٍ عَمَّنْ رَوَاهُ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنْ رَجُلٍ أَصَابَتْهُ الْجَنَابَةُ فِي لَيْلَةٍ بَارِدَةٍ يَخَافُ عَلَى نَفْسِهِ التَّلَفَ إِنْ اغْتَسَلَ قَالَ يَتِمِّمُ وَ يُصَلِّي فَإِذَا أَمِنَ الْبَرْدَ اغْتَسَلَ وَ أَغَادَ الصَّلَاةَ» (الكافي- ۳- ۶۷) و «أَخْبَرَنِي الشَّيْخُ أَيَّدَهُ اللَّهُ تَعَالَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ سَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِي نَصْرِ عَنْ دَاوُدَ بْنِ سِرْحَانَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع فِي الرَّجُلِ تُصِيبُهُ الْجَنَابَةُ وَ بِهِ جُرُوحٌ أَوْ قُرُوحٌ أَوْ يَخَافُ عَلَى نَفْسِهِ مِنَ الْبَرْدِ فَقَالَ لَا يَغْتَسِلُ وَ يَتِمِّمُ» (تهذيب الأحكام- ۱- ۱۸۵)

بر اساس این دسته از ادله و با توجه به اینکه وضو گرفتن با آب در شکل مایع ممکن است، اگر شخصی فقط به آب جامد (یخ) دسترسی داشت و توان دسترسی به آب مایع را نداشت باید بجای وضو، تیمم کند.^{۱۷}

۱۰. ادله ی مجوز جایگزینی تیمم از وضو در کمبود وقت
بر اساس این دسته از ادله و با پذیرفتن اینکه زمان مورد نیاز برای تیمم کردن کمتر از زمان مورد نیاز برای وضو گرفتن است، اگر شخصی از تمام شدن وقت ادای نماز ترس داشته باشد، میتواند بجای وضو گرفتن، تیمم کند.^{۱۸}

۲. عناوین مجوز جایگزینی تیمم از وضو در نگاه فقها

*تفاوت موارد یاد شده در روایات و عناوین مطرح شده در کتب فقهی، این است که فقها با دقت در تداخل ها و تباین ها ی موجود در موارد مجوز جایگزینی تیمم از وضو در روایات، به عناوین جامعی دست یافته اند که مصادیق مختلفی را در بر میگیرد. در این بین طراحی و دسته بندی موارد یاد شده در عناوین به شکل های مختلفی صورت گرفته است که نشانگر نگاه فقیه به موارد جایگزینی تیمم از وضو است، که آیا موارد را دارای خصوصیت می دانسته اند یا اینکه از خیلی از موارد الغای خصوصیت میکردند و به حاکمیت عناوین مشترک بین آن ها حکم میکردند، عناوینی که در صورت اثبات حجیت و حاکمیت شان در مصادیق نوظهور شان نیز حکم مشابه مصادیق سابق را محقق خواهند کرد.

^{۱۷} «عَلَى بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ وَ مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ جَمِيعاً عَنْ حَمَّادِ بْنِ عِيسَى عَنْ حَرِيزٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنْ رَجُلٍ أَجْنَبَ فِي السَّفَرِ وَلَمْ يَجِدْ إِلَّا التَّلَجَّ أَوْ آبَ جَامِداً فَقَالَ هُوَ بِمَنْزِلَةِ الضَّرُورَةِ يَتِمُّمُ وَلَا أَرَى أَنْ يَعُودَ إِلَى هَذِهِ الْأَرْضِ الَّتِي تُوبَقُ دِينُهُ.» (الكافي - ۳- ۶۷)

^{۱۸} «عَلَى بْنُ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ، عَنْ ابْنِ أَدِيْنَةَ، عَنْ زُرَّارَةَ، عَنْ أَحَدِهِمَا عَلَيْهِمَا السَّلَامُ، قَالَ: «إِذَا لَمْ يَجِدِ الْمُسَافِرُ الْآبَ، [۱] فَلْيَطْلُبْ مَا دَامَ فِي الْوَقْتِ، فَإِذَا خَافَ أَنْ يَفُوتَهُ الْوَقْتُ، فَلْيَتِمِّمْ [۲] وَ لْيُصَلِّ فِي آخِرِ الْوَقْتِ، فَإِذَا [۳] وَجَدَ الْآبَ، فَلَا قَضَاءَ عَلَيْهِ، وَ لْيَتَوَضَّأْ لِمَا يَسْتَقْبِلُ» (التهذيب، ج ۱، ص ۱۹۲، ح ۵۵۵؛ و ص ۲۰۳، ح ۵۸۹؛ و الاستبصار، ج ۱، ص ۱۵۹، ح ۵۴۸؛ و ص ۱۶۵، ح ۵۷۴)

*این روایت در شرایطی میتواند دلالت براین مورد بکند که

در این بخش به ذکر اشکال کلی تقسیم بندی عناوین می پردازیم:

* برای نشان دادن سیر جمع عناوین ذیل عنوان واحد، دسته بندی ها به ترتیب از پر تعداد ترین دسته بندی به کم تعداد ترین مرتب شده است.

۱. دسته بندی ۸ گانه:

امام خمینی (ره) در کتاب تحریر (روح الله موسوی خمینی - ۱- ۱۰۶ تا ۱۰۹) مواردی که سبب جایگزینی تیمم از وضو میشوند را با عنوان بیان کرده اند:

۱. نیافتن آب کافی
۲. ترس از دزد/درنده/گم شدن و ... از رسیدن به آب
- در این مورد مکلف توان رسیدن به آب را دارد اما از متضرر شدن از یکی از مصادیق ذکر شده «ترس» دارد.
- * امام خمینی این مورد را تنها در جایی موجه میدانند که ترس، «ترس عقلائی» باشد.
۳. ترس از استفاده ی از آب بخاطر مرض
- * امام خمینی (ره) در ترس از مرض تفاوتی بین ایجاد شدن مریضی، زیاد شدن آن و طولانی شدن دوره ی درمان آن نمی دانند.
۴. ترس از استفاده ی آب به دلیل به خطر افتادن جان محترم
۵. مشقت غیر قابل تحمل داشتن استفاده از آب یا تلاش برای کسب آب (مشقتی که معمولاً برای انسان ها قابل تحمل نیست)
- * در این مورد نظر ایشان بر این است که حتی اگر این مشقت «ضرر» یا «ترس از ضرر» هم نشود باز هم مجوز خواهد بود.
۶. متوقف بودن به دست آوردن آب بر پرداخت پولی که «ضرر» مکلف شود.
- * البته بیان شده است که اگر ضرر محسوب نشود پرداخت وجه مورد نیاز واجب است حتی اگر چند برابر قیمت حقیقی آب باشد.
۷. نبود وقت کافی برای وضو گرفتن (استفاده ی از آب) یا به دنبال آب رفتن
۸. اگر بین کاری که متوقف بر استفاده ی از آب است (مانند شستن نجاست) و وضو (که دارای جایگزین است) تراحم پیش بیاید.
- * البته باید بیان کرد که امام خمینی (ره) در این کتاب در مقام موجد گویی جمع عناوین نبوده اند لذا مطرح کردن عناوین به شکل متعدد، تداخل موارد یاد شده را نفی نمیکند.

۲. دسته بندی ۶ گانه:

شهید اوّل در کتاب «غایه المراد فی شرح نکت الإرشاد» (محمد ابن جمال الدین مکی عاملی - موسوعه الشهید الاول - ۱-۳۸) برای مجوّز های جایگزینی تیمّم از وضو ۶ مورد را بیان کرده اند:

۱. نبودن آب
 ۲. ناتوانی از استفاده ی از آب
 - *مثلا به دلیل «مریضی» یا «سرما»
 ۳. ترس از «عطش»، «دزد»، «درّنده» یا «گم شدن مال»
 ۴. نداشتن وسیله ی کسب آب
 ۵. نداشتن پول برای خرید آب
 ۶. ترس از متضرّر شدن با پرداخت پول و خرید آب
- *این مورد را به شکل صریح بیان نکرده اند و بعنوان یک فرض حکم آنرا بیان کرده اند.

۳. دسته بندی ۵ گانه:

شیخ مفید (ره) در کتاب المقنعه (محمد ابن محمد، مفید - المقنعه - ۱-۵۸) ی خود مجوّز های جایگزینی تیمّم از وضو را در ۵ دسته بیان میکنند:

۱. آب نداشتن
۲. نداشتن چیزی که مکلف را به آب برساند
۳. وجود مانع در مسیر رسیدن به آب
- *مانند «دزد» یا «حیوان درّنده»
۴. تلف شدن مکلف با استفاده ی از آب به دلیل بیمار بودن مکلف
۵. هلاک شدن مکلف با استفاده از آب مثلا به دلیل سرما (ترس بر جان)

۴. دسته بندی ۴ گانه:

شیخ طوسی (ره) در کتاب المبسوط فی فقه الإمامیه (محمد ابن حسن، طوسی - المبسوط - ۱-۳۰) خود مجوّز های جایگزینی تیمّم از وضو را در ۴ دسته بیان میکنند:

۱. نداشتن آب بعد از جستجو
۲. نداشتن آنچه بوسیله ی آن بتوان به آب رسید
- *مانند پول یا وسیله ی کسب آب
۳. ترس بر جان

*شیخ طوسی مصادیقی را به عنوان علل این ترس ذکر میکنند: «مريضی»، «حيوان درنده»، «دشمن» و «سرمای شدیدی که از وضو گرفتن در آن ترس تلف شدن میرود»^۴. وضو گرفتن مستلزم تحمّل مشقّت شدید باشد.

*مثلا سرمایی باشد که دشواری آن به اندازه ای است که معمولا قابل تحمّل نیست.
*البته خود شیخ در المبسوط میگویند: «و لا يجوز فعله إلا بأحد ثلاثة شروط»^{۱۹} اما در مقام بیان ۴ شرط متفاوت را مطرح میکنند و با آوردن «أو» آنها را از هم جدا میکنند.

۵. دسته بندی ۳ گانه:

محقق حلی (ره) در کتاب «شرايع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام» (جعفر ابن حسن حلی - شرايع الاسلام - ۱- ۳۸ و ۳۹)، شهید اول در «اللمعة الدمشقية فی فقه الإمامية» (محمد ابن جمال الدين مکي عاملی - موسوعة الشهيد الأول - ۱۳- ۲۰) و شهید ثانی در «الروضة البهيّة فی شرح اللمعة الدمشقية» (-الروضة البهيّة - ۱- ۱۳۱ و ۱۳۲) مجوّز های جایگزینی تیمّم از وضو را در سه دسته بیان کرده اند:

۱. نداشتن آب

*ایشان تفاوتی بین نبود آب کافی و نبود هیچ آبی نمی دانند.
*ایشان هنگامی این مورد را مجوّز جایگزینی تیمّم از وضو میدانند که شخص با شرایط و احکام بیان شده به جستجوی آب بپردازد.

۲. عدم رسیدن به آب

*ایشان تفاوتی بین اینکه مکلف شخصا نتواند به آب برسد یا مثلا پول خرید آب را نداشته باشد یا پول نداشته باشد ولی پرداخت آن برای آب مضرّ به حالش باشد، قائل نشده اند.

۳. ترس

*ایشان فرقی بین ترس از «دزد»، «درنده»، «گم شدن مال»، «مريضی شدید»، «سرمایی که معمولا قابل تحمّل نیست» یا «عطش» قائل نشده اند.

*البته شهید ثانی (ره) در توضیح علت های ناتوانی از رسیدن به آب موارد «ترس از مانع رسیدن به آب» را هم ذکر کرده اند، عللی که محقق حلی (ره) آنها را ذیل عنوان کلی «ترس» مطرح کرده اند.

^{۱۹} محمد ابن حسن طوسی-المبسوط- ۱- ۳۰

۶. دسته بندی ذیل یک عنوان:

مرحوم سید کاظم یزدی (ره) در کتاب العروه الوثقی (سید محمد کاظم طباطبایی یزدی-العروه الوثقی ۲-۱۶۲ تا ۱۹۰) و علامه حلی (حسن ابن یوسف حلی-قواعد الأحکام-۱-۲۳۶ و ۲۳۷) مجوز های جایگزینی تیمم از وضو را ذیل عنوان یگانه ی «عجز از استعمال آب» مطرح کرده اند.

و در ادامه مرحوم سید کاظم طباطبائی در مقام بیان علل عجز، ۸ مورد را مطرح کرده اند:

۱. نیافتن آب کافی
۲. نرسیدن به آب موجود
- *ایشان در بیان علل مختلف نرسیدن به آب موجود، «ناتوانی به سبب پیری»، «ترس از درنده یا دزد»، «بودن آب در چاه و نبود وسیله ی استخراج آب» و «ممکن نبودن راه دیگری برای استخراج آب» را ذکر کرده اند.
۳. ترس از استفاده ی آب برای جان یا عضوی از اعضای مکلف، بخاطر تلف شدن، ناقص شدن، ایجاد شدن مریضی، شدت یافتن مریضی، طولانی شدن مریضی، کند شدن درمان مریضی، سخت شدن درمان آن یا چیز هایی که معمولاً تحمل آنها «دشوار» است.
۴. «حرج» و «مشقت» در به دست آوردن و استفاده ی از آب.
- *اگر چه «ضرر» یا «ترس ضرر» وجود نداشته باشد.
۵. ترس از به «تلف» یا «هلاکت» افتادن نفس محترمه
۶. هنگامی که واجب مهم تری با وضو تعارض پیدا کند.
- *مانند از بین بردن «خبث» از لباس نمازگزار.
۷. تنگی وقت برای استفاده ی از آب به شکلی که استفاده ی از آب ملازم خارج شدن مقداری از نماز از زمان نماز بشود.
۸. ناتوانی از استفاده ی از آب به دلیل وجود مانع شرعی
- *مانند : در ظرف طلا بودن آب یا در ظرف غصبی بودن آن در حالیکه نمیتوان در ظرف دیگری منتقلش کرد.

ولی مرحوم علامه حلی (ره) علت های ناتوانی از استفاده ی از آب را در سه مورد خلاصه کرده اند:

۱. آب نداشتن
۲. ترس داشتن بر جان یا مال
- *از جمع کردن مواردی مانند «دزد» و «درنده» و مواردی مانند «شین» و «مریضی» بر می آید که منظورشان از «ترس داشتن بر جان یا مال»، وجود ترسی بوده است که بخاطر «استعمال» یا «تلاش برای رسیدن» به آب بر انسان عارض میشود.

۳. ناتوانی از رسیدن به آب

*در مقام بیان مثال نداشتن وسیله ی استخراج آب از چاه را ذکر کرده اند.

نتیجه :

همانطور که به تفصیل بیان شد فقها در وارد کردن مصادیق مجوّز های جایگزینی تیمم از وضو بایکدیگر اختلاف نظری ندارند؛ آنچه که باعث تفاوت بیان فقها از این مجوّز ها شده است نحوه ی دسته بندی این موارد پراکنده ذیل عناوین جامع است.

با توجه به انواع دسته بندی مجوّز های جایگزینی تیمم از وضو چه بسا بتوان گفت که هیچ کدام از یک دسته بندی های موجود رفع کننده ی همه ی تداخل ها یا جمع کننده ی همه ی مجوّز های جایگزینی تیمم از وضو نیستند.

بعنوان مثال در تقسیم بندی علامه حلی (ره) «آب نداشتن» و «ناتوانی از رسیدن به آب» هر دو ذیل عنوان کلی «ناممکن بودن» مشترک هستند. البته چه بسا بگوییم «نداشتن آب» ناظر به «ناتوانی در استفاده ی از آب» و «ناتوانی در رسیدن به آب» ناظر به «ناممکن بودن تلاش برای کسب آب» (بعنوان مقدمه ی وضو) است، ولی شاید بتوان هر دوی این عناوین را ذیل عنوان کلی «ناممکن بودن» جمع کرد.

در این مقام با بررسی و مقایسه ی نظر فقها چه بسا بتوانیم مجوّز های جایگزینی تیمم از وضو را در موارد زید خلاصه کنیم:

۱. مواردی که «استفاده ی از آب» یا «تلاش برای کسب آب»، مستلزم «ضرر» یا «ترس از متضرر شدن» بشود. (در این مسأله بین اینکه شرط مجوّز بودن ترس از ضرر عقلائی بودن آن است یا خیر اختلاف است)

۲. مواردی که «استفاده ی از آب» یا «تلاش برای کسب آب»، مستلزم «مشقّت شدیدی که معمولاً قابل تحمّل نیست» بشود. (آنچه به نظر میرسد این است که انسان باید نسبت به «حرج» و «مشقّت» علم یا اطمینان پیدا کند)

۳. مواردی که وضو گرفتن برای انسان «غیر ممکن» است (و علّت تعذّر و ناممکن بودن آن هم وجود مانع غیر قابل رفع در «استفاده ی از آب» یا «تلاش برای کسب آب» است)

*بعنوان مثال: «تنگی وقت»، «نداشتن آب»، «ناتوانی مالی، جسمی یا نداشتن وسیله برای کسب آب»

۴. مواردی که مکلف در «استفاده ی از آب» یا «تلاش برای کسب آب» با مانعی شرعی روبرو است.

*بعنوان مثال اگر «استفاده ی از آب» یا «تلاش برای کسب آب» مستلزم نقض حقوق مردم بشود.

*البته این تقسیم بندی ۴ گانه با تفکیک بین مجوّز های مربوط به «استفاده ی از آب» و مجوّز های مرتبط با «تلاش برای کسب آب»، به یک تقسیم بندی ۸ گانه تبدیل بشود.

منابع و مأخذ:

۱. قرآن کریم
۲. طوسی، محمد ابن حسن. ۱۳۹۰ه.ق. استبصار. تهران. دارالکتب الإسلامیة
۳. طوسی، محمد ابن حسن. ۱۴۰۷ه.ق. تهذیب الأحکام. تهران. دارالکتب الإسلامیة
۴. کلینی، محمد ابن یعقوب. ۱۴۲۹ه.ق. الکافی. قم. دارالحديث
۵. عاملی، حرّ، محمد ابن حسن. ۱۴۰۹ه.ق. وسائل الشیعة. قم. مؤسسه آل البيت عليهم السلام
۶. عاملی، زین الدین ابن علی. ۱۴۱۰ه.ق. الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة. قم. مکتبه الداوری
۷. مفید، محمد ابن محمد. ۱۴۱۰ه.ق. المقنعة. قم. جامعه المدرسين فی الحوزة العلمیة
۸. حلّی، حسن ابن یوسف. ۱۴۱۳ه.ق. قواعد الأحکام. قم. جامعه المدرسين فی الحوزة العلمیة
۹. عاملی، محمد ابن مکّی. ۱۴۳۰. اللمعة الدمشقیة. قم. مکتب الاعلام الاسلامی فی الحوزة العلمیة
۱۰. حلّی، جعفر ابن حسن. ۱۴۰۸ه.ق. شرایع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام. قم. اسماعیلیان
۱۱. طوسی، محمد ابن حسن. ۱۳۸۷ه.ق. المبسوط فی فقه الإمامیة. تهران. مکتبه المرتضویة
۱۲. موسوی، خمینی، سید روح الله. ۱۳۹۲ه.ش. تحریر الوسلیة. تهران، ایران. موسسه ی تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)
۱۳. عاملی، محمد ابن مکّی. ۱۴۳۰ه.ق. غایة المراد فی شرح نکت الإرشاد. قم. مکتب الاعلام الاسلامی فی الحوزة العلمیة
۱۴. طباطبائی، سید محمد کاظم. ۱۴۲۱ه.ق. العروة الوثقی. قم. جامعه المدرسين فی الحوزة العلمیة